

УДК [78.7.034] (410.1)

Цитування:

Соколова А. В. Роль Британії в культурно-політичному просторі Візантії в епоху Високого Середньовіччя. *Культура і сучасність* : альманах. 2020. № 2. С. 97-103.

Sokolova A. (2020). The role of Britain in the cultural and political space of Byzantium during the High Renaissance epoch. *Kultura i suchasnist* : almanakh, 2, 97-103 [in Ukrainian].

Соколова Алла Вікторівна,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри теоретичної
та прикладної культурології
Національної музичної академії
імені А. В. Нежданової
asmoonlux@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4841-6342>

РОЛЬ БРИТАНІЇ В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ВІЗАНТІЇ В ЕПОХУ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Мета роботи: визначити місце Британії в культурній та політичній сфері життя Візантії в епоху Високого Середньовіччя. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні методів аналізу й синтезу, систематизації фактів, порівнянні та узагальненні результатів дослідження. **Наукова новизна:** вперше досліджена проблематика взаємовідносин Візантії і Британії в епоху високого середньовіччя, висунута гіпотеза про колонізацію частини Кримського півострова англійськими варягами протягом декількох століть, розглянуто культурно-політична взаємодія Візантійської імперії та Британії на рубежі XIV-XV століть. **Висновки:** Візантія була центром християнства і східним форпостом християнського світу, що стимулювало інтерес Британії до Візантії. Завоювання Нормандією Британії в 1066 році запускає кризові та еміграційні процеси, внаслідок чого частина англійців знаходить притулок у Візантії. В цей же період візантійська армія стала все більш залежною від послуг найманців. До кінця XII століття англійці становили основний контингент іноземної найманої армії, особисто відданою імператору. Англійці, які входили до складу особистої гвардії візантійського імператора, скориставшись щедрим подарунком візантійського імператора, заснували колонію під назвою «Нова Англія» на території Кримського півострова, продовжували ідентифікувати себе британцями, не втрачаючи зв'язок з культурою свого народу. Останній візит візантійського імператора в Лондон в 1400 році не приніс значних політичних дивідендів для імперії, але сприяв культурному обміну двох країн. В останні десятиліття існування імперії контакти носили затухаючий характер.

Ключові слова: Візантійська імперія, англійська ідентичність, динаміка взаємин, англійські варяги, Кримський півострів, «Нова Англія».

Sokolova Alla, Ph.D., (Candidate of Pedagogical Sciences), Senior Lecturer, Department of Theoretical and Applied Cultural Studies, The Odessa National A. V. Nezhdanova Academy of Music

The role of Britain in the cultural and political space of Byzantium during the High Renaissance epoch

The purpose of the article to determine the position of Britain in the cultural and political sphere of the life of Byzantium in the era of the late Middle Ages. **The research methodology** consists of the application of methods of analysis and synthesis, systematization of facts, comparison, and generalization of research results. **Scientific novelty.** For the first time, the problems of relations between Byzantium and Britain in the era of the late Middle Ages are investigated, and a hypothesis is put forward about the colonization of a part of the Crimean peninsula by English Varangians over several centuries, cultural and political interaction between the Byzantine Empire and Britain at the turn of the XIV-XV centuries is considered. **Conclusions.** Byzantium was the center of Christianity and the eastern outpost of Christendom, which stimulated British interest in Byzantium. The conquest of Great Britain by Normandy in 1066 triggers crisis and emigration processes, as a result of which some of the British find refuge in Byzantium. During the same period, the Byzantine army became increasingly dependent on the services of mercenaries. By the end of the XIIth century, the British constituted the main contingent of the foreign mercenary army, personally loyal to the emperor. The British, who were part of the personal guard of the Byzantine emperor, and recreated a colony called "New England" on the territory of the Crimean peninsula, continued to identify themselves as British without losing touch with the culture of their people. The last visit of the Byzantine emperor to London in 1400 did not bring significant political dividends for the empire but promoted cultural exchange between the two countries. In the last decades of the empire's existence, these contacts were fading.

Key words: Byzantine Empire, English identity in Byzantium, dynamics of relations, English Varangians, Crimean peninsula, "New England".

Актуальність теми дослідження. Відомий французький історик мистецтва Барт Франклин в своїй праці «Християнський іконописний посібник» (*Manuel d'icographie chretienne*) писав: «Грецький художник поневолений традиціями, як тварина поневолена своїми інстинктами. Він робить ластівку своїм гніздом, а бджолу своїм вуликом» [6, 9].

Оцінка візантійської культури англійськими науковцями (в тому числі оцінка лорда Олександра Вільяма Кроуфорда Ліндсея у праці «Нариси історії християнського мистецтва» [3], мало чим відрізнялося від суджень впливових мистецтвознавців Західної Європи. Жителі Британських островів вели досить відокремлений спосіб життя в силу географічного положення своєї країни. Англійський єпископ Уїлфрід, якого після смерті шанували як святого, на Синоді в Уїтбі, з жалем відзначав, що Англія перебуває занадто далеко від християнських центрів світу, на «крайньому острові океану», що не сприяло зміцненню християнських ідеалів в суспільстві [2, 6-20]. Однак, це не означало, що політичні, культурні та економічні контакти між Візантією і Англією були зведені до нуля. Навпаки, в епоху Високого Середньовіччя зв'язок між Візантією і Британією придбала досить стійкий і взаємовигідний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до Візантії у вчених і дослідників залишався на надзвичайно низькому рівні в Британії аж до кінця XIX століття. У XX столітті інтерес до контактів на політичному і культурному рівні між Візантією і Британією був підкріплений низкою наукових публікацій відомих британських вчених. Так, вчений, дослідник Р.С. Лопес [9, 36-42] опублікував ряд статей, в яких дав оцінку рівню взаємодії Візантії і Британії в епоху Високого Середньовіччя. Інший дослідник К. Сіггаар [1] досконало дослідив проблему контактів Візантійської імперії і Британії, де Візантія розглядається як об'єкт найвищої культурної спадщини. Дослідник Дональд Нікол [10] також вніс значущу лепту в цю проблематику.

Мета: визначити місце Британії в культурної та політичної сфері життя Візантії в епоху Високого Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Вирішальним і поворотним моментом, який назавжди змінив історію Англії, стала дата 14 жовтня 1066 року. Спадщина цього жорстокого завоювання, останнього успішного вторгнення в Англію, пронизувала багато аспектів культури цієї

країни. Історики висловлюють припущення, що Вільгельм Завойовник підкорив Англію, тому що використовував візантійські технології для зміцнення військових кораблів, а також організував військовий табір в Див-сюр-Мер за візантійським зразком [9].

Коронація Вільгельма Завойовника на Різдво 1066 року стала чудовим зразком, що демонструвала ритуальні елементи візантійської коронації. Так, у Вестмінстерському абатстві єпископ благословив корону, перш ніж вона була покладена на голову Вільгельма, сама корона була, можливо, виготовлена грецькими ювеліром і була виконана у візантійському стилі [9].

Син Вільгельма Завойовника, Вільгельм Іль в 1087-1100 роках видав закони, за якими осліплення як покарання за скоєний злочин, ставало нормою і в ряді випадків замінювало смертну кару. Така практика покарань була широко поширена також у Візантії.

З приходом норманів на англійські землі багато англійців залишали свої будинки. Багато з них емігрували до Франції, а деякі добиралися до Константинополя [9, 41].

Англійська ідентичність і високий рівень етнічної свідомості англійців, які емігрували до Візантії з різних причин, дозволяло їм зберегти національну культуру і рідну мову в перебігу багатьох століть. Це підтверджується задокументованою історією англійця-емігранта: «У той час як перший нормандський король Вільгельм Завойовник правив Англією, благородна людина, що служив в Раді при єпископській кафедрі блаженного Августина, разом з багатьма іншими благородними вигнанцями (*patrie profugis*) емігрував до Константинополя. Він домогся розташування імператора й імператриці і отримав командування над військами і великим числом товаришів, жоден з емігрантів більше не удостоївся такої честі. Він одружився на знатній і багатій жінці і, пам'ятаючи про дари Бога, побудував недалеко від свого будинку англійську церкву в честь Святого Миколая і Августина» [11, 113]. Деякі вчені згодом ідентифікували згадану в оповіданні церкву зі зруйнованою каплицею Святого Миколая в Богдан-сараї.

Інший приклад англійської ідентичності в Візантії — розповідь паломника-ченця Йосипа, який, перебуваючи в Константинополі, «знайшов там безліч чоловіків, вихідців з Англії, які були вхожі в імператорський будинок, але не забули свою культуру» [4, 3].

У надії облаштуватися на чужій землі, багато англійців пропонували свою допомогу і меч візантійському імператору. Візантійці ставилися до англійців з особливою прихильністю. Їх мужність і хоробрість цінувалися надзвичайно високо. Англійські солдати, завербовані в армію Візантії, звільнялися від сплати податків. Англійці виявляли особливу відданість візантійським імператорам, аж до 1204 року. Англійські варяги, що входили в особисту гвардію імператора, героїчно билися на стороні візантійців в ході Четвертого хрестового походу, коли хрестоносцями був обложений Константинополь.

Історики і археологи неодноразово виявляли докази несення служби англійцями в гвардії візантійських імператорів.

За традицією, імператори наймали іноземних найманців для Імперської гвардії з моменту перенесення столиці Римської імперії до Візантії Костянтином Великим. Варязька гвардія була частиною особистої охорони візантійського імператора з часів Василя II Болгаробойця (976-1025 роки правління). Солдати гвардії відрізнялися особливою відданістю, оскільки були далекі від внутрішньої політики імперії. У складні для імперії періоди, за часів громадянських конфліктів саме варяги виступали як ударна сила для придушення бунтів. Першими варягами на імператорській службі стають слов'яни [4]. В кінці XI століття етнічний склад гвардії змінився на користь англійців. Такі відомості зафіксовані в звіті Госкеліна Кентерберійського, середньовічного англійського хроніста і автора «Церковної історії Ордеріка Віталія, а також в оповіданні, написаним англійським ченцем в Лаоні [12]. Саме на англійців була покладена важлива місія з оборони Константинополя під час його облоги в 1204 році. Непрямим чином це також підтверджує гіпотезу про еміграцію англійців в Константинополь, починаючи з 1066 року.

Англійські варяги зберегли свою самобутню ідентичність до XIV століття [12]. Наприклад, дотримуючись звичаїв своєї країни, англійці бажали імператору здоров'я на Різдво. «Тоді приступили варяги і почали бажати імператору багато років на мові своєї країни, тобто на англійській, і шумно били сокирами» [7, 630-631]. У зв'язку з цим, найбільш цікавими видаються дослідження професора К. Грін, що стосуються розміщення колонії англійців, імовірно на Кримському півострові. Факти, якими оперує професор К. Грін, взяті з незалежних історичних свідчень, в тому числі, з ісландської саги про Едуарда Сповідника,

імовірно написаної в XIV столітті, (Saga Játvarðar konungs hins helga), в якій описуються події, наступні за вторгненням норманів на британський острів в 1066 році. Залишивши свої землі, англійці втекли з країни з великим військом на 350 кораблях. Лорд Глостер і його однодумці попрямували на південь до Середземного моря, по дорозі зробивши жорстокий набіг на Ла-Куето в Іспанії, після цього вони поспішили в Міклегарт, нині відомий як Стамбул, де, за чутками, взяли в облогу місто. Приєднавшись до обложених, англійські воїни билися за місто так несамовито, що імператор Олексій I Комнін удостоїв англійців особистої зустрічі і запропонував англійцям залишитися в Константинополі в якості його охоронців. Однак англійці попросили землю в якості нагороди за проявлену відданість. Чи не захотів позбавляти своїх дворян земель, імператор порадив англійцям взяти землі, які колись належали римлянам, а тепер були населені варварами. Англійці вирушили в дорогу на кораблях до вказаного місця, знайшли землі, вигнали язичників і захопили їх. Англійці дали землі назву «Нова Англія» (Chronicon Laudunensis), а містам або невеликим поселенням — назви англійських міст: Лондон, Йорк, Оксфорд. Будучи побожними, вони побудували невеликі храми та запросили угорських священиків, які проводили там літургії (The personal website & blog of Dr. Caitlin Green). Англійці, які компактно проживали на острові, ідентифікували себе як окремий народ зі своєю власною культурою аж до середини XIII століття. Францисканські монахи (католицький чернечий орден) залишили цікаві записи, особливо відзначаючи героїзм англійців: «Коли ми були там, нам сказали, що татари взяли в облогу якесь місто і намагаються його підкорити. Однак татари так і не змогли підійти до міста. Нарешті вони проклали підземний хід і, увірвавшись в місто, спробували підпалити його, в той час як інші боролися, але жителі виставили групу для гасіння вогню, а інші відважно билися з тими, хто проник в місто, і, убивши багатьох з них і поранивши інших, вони змусили їх піти. Татари, розуміючи, що нічого не можуть зробити проти них і що багато їх люди вмирили, відступили з міста» (The personal website & blog of Dr. Caitlin Green).

Професор К. Грін підкреслювала: «Ця територія (східна частина Кримського півострова), мабуть, була заселена англосаксонськими вигнанцями вже в кінці XI століття і взята під їх контроль, існуючи протягом декількох століть. Можливо, таким

чином була забезпечена регулярна «поставка англійських варягів» в Візантійську імперію, що допомагає пояснити, чому «рідною мовою» варязької гвардії залишалася англійська мова аж до середини XIV століття» (The personal website & blog of Dr. Caitlin Green).

Вчений Джонатан Шепард також відзначав [12], що, відсилаючи англійців на Кримський півострів, Візантія намагалася відновити свою владу на морі.

Місіонерські контакти Англії і Візантії тривають і після завоювання острова норманами. Між 1100 і 1116 роками монастир Абінгдон, розташований неподалік від Оксфорда, стає володарем священної реліквії — руки Святого Іоанна Златоуста, яка потрапила в Англію завдяки англійцю на ім'я Ульфрік Лінкольн. Ульфрік Лінкольн, посланник імператора Олексія I Комніна, доставив лист і дорогоцінні подарунки англійському королю Генріху I Боклерку та його дружині Матильді Шотландській [9].

За часів правління Генріха I Боклерки (1100-1135 роки) ширилися торговельні контакти між Візантією і Англією. Часи, коли лише деякі торговці з Константинополя перетинали Ла-Манш, ризикуючи своїми кораблями, здоров'ям і життям, залишилися в минулому. Дами Лондонського королівського двору воліли використовувати шовки в своїх туалетах, які привозили з Візантії. Зразки візантійського шовку зберігаються в скарбниці Кентерберійського собору і в одній з церков Йорка.

У сфері культурних контактів і зв'язків особливі відносини між Англією і Візантією склалися в епоху царювання Генріха II Плантагенета (час правління – 1154-1189), одного з наймогутніших королів XII століття. Дипломати королівського двору Генріха II Плантагенета активно розвивали міжнародні зв'язки. При королівському дворі Генріха II жили вчені та історики, які скрупульозно записували всі значущі події. Документація подібного роду не завжди була надійним джерелом. Однак вчений Роберт Кларі відзначав, що в королівських архівах Англії залишилися кілька записів, що підтверджували візит до Англії візантійських послів в 1176 році. Англійський король Генріх II радо зустрів гостей у Вестмінстері, до приїзду гостей було приурочено офіційний обід і маскарад (Mummers). Згодом англійський лицар Джеффри де Хайе відправився в Константинополь з відповідним візитом, щоб віддати імператору данину поваги. Англійський

літописець Гіральд Камбрєнсіс зазначав, що візантійський імператор Мануїл I Комнін прагнув дізнатися про традиції та культуру Англії. Король Генріх II люб'язно надав детальний звіт про англійські традиції, який і відправив до Константинополя разом з цуценятами рідкісної породи [14].

Згодом зв'язок між двома державами знову став обмеженим аж до 1400 року. Візит візантійського імператора Мануїла II Палеолога до Лондона на запрошення короля Генріха IV Болінброка відбувся тільки в 1400 році. Незадовго до своєї подорожі до Англії імператор Мануїл II Палеолог звернувся за допомогою до правителів Західної Європи в надії на фінансову підтримку або військове підкріплення, яке було необхідним імперії для боротьби з турками-османами. Відправившись зі свитою, що складалася з священників, воїнів і аристократів до Італії, а потім до Франції, імператор сподівався заручитися підтримкою західних королів. За візантійською традицією він віз із собою цінні подарунки: рукописи, ікони, коштовності, шовки і бурштин. 11 грудня 1400 року імператор Мануїл II відплив з Кале в Дувр, а через кілька днів настоятель церкви Христа в Кентербері урочисто зустрів імператора на англійській землі. Відвідавши Кентерберійський собор і вклонившись останкам Томаса Беккета, впливового архієпископа і мученика, імператор Візантії в супроводі англійських аристократів відправився в Лондон, де зустрівся з королем Генріхом IV в Блекхіте 21 грудня і провів в його компанії близько двох місяців. У хроніці Томаса Уолсінгема записано: «В цей час (1400 рік) імператор Константинополя в супроводі греків прибув до Англії, щоб попросити про допомогу проти турків. На свято Святого апостола Фоми король Генріх IV Болінброк зустрів його належним чином з численною свитою в Блекхіте, прийнявши його як героя і привіз його в Лондон. Там протягом багатьох днів він славно розважав його і обсилав щедрими подарунками. Король провів Різдво того року в своєму палаці в Ельтаме і з ним був Імператор Константинопольський зі своїми грецькими єпископами, які щодня відвідували церкву і причащалися» [14, 334-335]. Англійський літописець Адам з Уська згадував: «Імператор завжди йшов зі своїми людьми, одягненими в однаковий білий довгий одяг, скроєний у вигляді накидок, грекам не подобалася вигадливий і вульгарний одяг англійців, що, за їх твердженням, було ознакою норовливості та мінливості характеру. Жодна бритва не

торкнулася їх голів або борід. Ці греки були побожними в церковних службах, на службі до них приєднувалися і солдати, і священники, що оспівували Бога рідною мовою. Я думав про те, як сумно, що цей великий християнський лідер з далекого сходу був піднятий силою невірних відвідати далекі острови на заході, щоб шукати допомоги проти них» [13, 57]. Різдвяні урочистості на честь Імператора Візантії в палаці Ельта під Лондоном вражали уяву своєю розкішшю. На честь гостя на території палацу англійський король влаштував великий лицарський турнір, в якому взяли участь кращі королівські лицарі. Також в королівському палаці був даний Маскарад (Mummers play), де англійська знать танцювала один навпроти одного в масках, які приховували їхні обличчя. Почуття подяки, яке відчував імператор Мануїл II Палеолога по відношенню до англійського монарха, стало очевидним з листа, що був написаний імператором під час перебування в Лондоні своєму другові Михайлу Хрізолорасу: «У чому причина цього листа? Звідусіль ми отримали безліч листів, що містять чудові обіцянки, але найбільш важливим є правитель, з яким ми зараз живемо, король Великої Англії, другого цивілізованого світу, у якого стільки всіляких чеснот. Його репутація викликає захоплення людей, які з ним не зустрічалися, а для тих, хто колись бачив його, він блискуче доводить, що слава короля не порожній звук. Його міць вражає всіх, а його розуміння привертає друзів, він простягає руку до всіх і всіляко служить тим, хто потребує допомоги. І тепер, у відповідності зі своєю природою, він стане притулком посеред бурі [8, 175-178].

Імператор Мануїл II подарував королю Генріху IV безшовну туніку, виткану Дівою Марією для свого сина, що призвело короля в невимовний захват. Пізніше, розділивши туніку навпіл, Генріх IV урочисто передав на зберігання одну половину Вестмінстерському абатству, а іншу — в Кентерберійський храм, де вона була поміщена в позолочену срібну посудину, яка дбайливо зберігалася поруч з шипом від тернового вінця і краплею крові Томаса Беккета. В середині лютого 1401 року імператор Мануїл II покидає Лондон, так і не досягнувши головної мети — військової допомоги Англії. Деякі з чиновників імператора залишилися в Англії до травня, були обласкані увагою знаті і, як відомо, відвідали Стейнс, Віндзор і Глостер. Перед від'їздом з Англії король надав візантійському імператорові Мануїлу II фінансову допомогу в розмірі 2000 фунтів стерлінгів, але Англія так і не надала Візантії військової допомоги [10].

На щастя для Візантійської імперії військова допомога не знадобилася — турецький султан Баязид I був переможеним і взятим в полон турецько-монгольським правителем Тимуром в битві при Анкарі в 1402 році, що відстрочило остаточне падіння Візантійської імперії ще на 51 рік.

Після падіння Візантійської імперії справжній інтерес до візантійської культури в Англії відродився лише у XVI столітті. Грецька мова і література зайняли гідне місце в освіті і придворній культурі Англії. Так, в сюжети придворних Масок в Англії лягали міфи стародавньої Греції, а на сцені театрів Британії ставились трагедії про Візантію.

Висновки. Візантія була центром християнства і східним форпостом християнського світу, що стимулювало інтерес Британії до Візантії. Завоювання Нормандією Британії в 1066 році запускає кризові та еміграційні процеси, внаслідок чого частина англійців знаходить притулок у Візантії. В цей же період візантійська армія стала все більш залежною від послуг найманців. До кінця XII століття англійці становили основний контингент іноземної найманої армії, особисто відданою імператору.

Англійці, які входили до складу особистої гвардії візантійського імператора, а також відтворили колонію під назвою "Нова Англія" на території Кримського півострова, продовжували ідентифікувати себе британцями, не втрачаючи зв'язок з культурою свого народу.

Останній візит візантійського імператора в Лондон в 1400 році, не приніс значних політичних дивідендів для імперії, але сприяв культурному обміну двох країн. В останні десятиліття існування імперії, контакти носили затухаючий характер.

Література

1. Ciggaar K. N. Western Travelers to Constantinople. Leiden : Brill, 2001. 396 p.
2. Colgrave B. & Mynors R.A.B. Bedes Ecclesiastical History. Oxford : First Edition, 1969. P. 6-20.
3. Crawford Alexander Lindsay Crawford. Sketches of The History of Christian Art (1885). Whitefish : Kessinger Publishing. Vol. I, 2010. 406 p.
4. Haskins Ch. H. A Canterbury Monk at Constantinople, 1090. Dixson : Spottiswoode & Company, 1910. P. 3.
5. The personal website & blog of Dr. Caitlin Green, URL: <https://www.caitlin.green.org/2015/05/medieval-new-england-black-sea.html>

6. Franklin B. Manuel d'icographie chrétienne grecque et latine Dionysios (of Fourn). New York : Burt Franklin Press, 1845. 483 p.

7. Freeman E. The History of the Norman Conquest. Oxford : Oxford University Press, 1971. P. 627-633.

8. Legrand E. Lettres de l'empereur Manuel Paléologue. English translation in Barker J. W. Paris. 1893. P. 175-178.

9. Lopez R. S. Silk Industry in the Byzantine Empire. Journal of Mediaeval Studies: Speculum. Chicago : The University of Chicago Press, 1945. Vol. 20, No. I. P. 6-42.

10. Nicol D. M. Byzantium and England. Journal: Balkan Studies, 1974. No. 15. P. 179-203.

11. O'Brien B. R. Reversing Babel: Translation Among the English During an Age of Conquests, c. 800 to c. 1200. Newark : University of Delaware Press. 2011. P. 362.

12. Shepard J. The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century. Cambridge : Cambridge University Press. 1973, Vol. 29. P. 53-92.

13. De Usk Chronicon A. A.D. 1377-1421 // Translated from E. M. Thompson. – London : Palace of Holyroodhouse, 1904. P. 57.

14. Walsingham Th. Annales Ricardi Secundi et Henrici Quarti. London : Rolls Series. 1866. P. 334-335.

References

1. Ciggaar, K. N. (2001). Western Travelers to Constantinople. Leiden: Brill. [in English].

2. Colgrave, B. & Mynors, R.A.B. (1969). Bede's Ecclesiastical History. Oxford: First Edition. [in English].

3. De Crawford Alexander Lindsay Crawford. (2010). Sketches of The History of Christian Art (1885). Whitefish: Kessinger Publishing, Vol. I. [in English].

4. Haskins, Ch. H. (1910). A Canterbury Monk at Constantinople, 1090. Dixson: Spottiswoode & Company. [in English].

5. The personal website & blog of Dr. Caitlin Green, URL: <https://www.caitlin-green.org/2015/05/medieval-new-england-black-sea.html> [in English].

6. Franklin, B. (1845). Manuel d'icographie chrétienne grecque et latine Dionysios (of Fourn). New York: Burt Franklin Press. [in French]

7. Freeman, E. (1971). The History of the Norman Conquest. Oxford: Oxford University Press. [in English].

8. Legrand, E. (1893). Lettres de l'empereur Manuel Paléologue. English translation in Barker J. W. Paris. [in English].

9. Lopez, R. S. (1945). Silk Industry in the Byzantine Empire. Journal of Mediaeval Studies: Speculum. Vol. 20, No. I. Chicago: The University of Chicago Press. [in English].

10. Nicol, D. M. (1974). Byzantium and England. Journal: Balkan Studies, No. 15. [in English].

11. O'Brien, B. R. (2011). Reversing Babel: Translation Among the English During an Age of Conquests, c. 800 to c. 1200. Newark: University of Delaware Press. [in English].

12. Shepard J. (1973). The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century. Cambridge: Cambridge University Press. Vol. 29. [in English].

13. De Usk, Chronicon A. (1904). A.D. 1377-1421. Translated from E. M. Thompson. London: Palace of Holyroodhouse. [in English].

14. Walsingham, Th. (1866). Annales Ricardi Secundi et Henrici Quarti. London: Rolls Series. [in English].

*Стаття надійшла до редакції 09.07.2020
Отримано після доопрацювання 15.09.2020
Прийнято до друку 20.09.2020*